

περιοχών από τον Σαμουήλ και την αρχιεπισκοπή Αχρίδος, που επίσημα ονομαζόταν “*ἀρχιεπισκοπή Βουλγαρίας*”, έγραφε: “*Χρόνους μὲν ὕστερον ὁ βασιλεὺς Βασίλειος ὁ Βουλγαροκτόνος μετὰ πολλὰς τὰς μάχας τέλος ἐξέτριψε καὶ ἐδουλώσατο τούτους (τους Βουλγάρους) καὶ τῆς μὲν χώρας τοὺς ἐναπολειφθέντας ἐξορίστους πεποιήκει ἐν τῇ παρὰ τὸν Ἰστρον Κάτω Μυσία τὸ δὲ ὄνομα, καθάπερ ἄλλο τι μνημεῖον ἐκείνων, ἐναπολέλειπται τῇ ἀρχιεπισκοπῇ*”⁶⁹. Και μεις, ας κρατήσουμε τούτο: Από τους εφήμερους κατακτητές της πόλης της Έδεσσας, των Βοδηνών, έμεινε στην πόλη μόνον το όνομα “*καθάπερ ἄλλο τι μνημεῖον ἐκείνων*”.

ΑΛΚΜΗΝΗ ΣΤΑΥΡΙΔΟΥ-ΖΑΦΡΑΚΑ

ΟΙ ΤΟΙΧΟΓΡΑΦΙΕΣ ΤΟΥ ΝΑΟΥ ΤΩΝ ΑΠΟΣΤΟΛΩΝ ΠΕΤΡΟΥ ΚΑΙ ΠΑΥΛΟΥ ΣΤΗΝ ΕΔΕΣΣΑ

Η εκκλησία των κορυφαίων αποστόλων Πέτρου και Παύλου είναι μικρών διαστάσεων τρίκλιτη βασιλική που επισκευάστηκε στα 1864. Στη βυζαντινή περίοδο ανήκουν οι δύο λειψές κοινοστοιχίες και οι πεσσοί του ιερού βήματος με τους υπερκείμενους τοίχους του φωταγωγού. Οι κίονες και τα κιονόκρανα προέρχονται από κάποιο παλαιοχριστιανικό μνημείο και εδώ βρίσκονται σε δεύτερη χρήση¹. Στα τμήματα του αρχαιότερου πυρήνα, την εσωτερική πλευρά δηλαδή των τοίχων πάνω από τις κοινοστοιχίες και στα εσωράχια των τόξων αποκαλύφθηκαν κάτω από ασβετώματα τοιχογραφίες². Η ζωγραφική αυτή δεν είναι διατηρημένη σε καλή κατάσταση. Ωστόσο, παρά την αποσπασματική της διατήρηση επιτρέπει εικονογραφικές και τεχνοτροπικές παρατηρήσεις.

Ο βασικός κύκλος του Δωδεκαόρτου άρχιζε με τον Ευαγγελισμό στην ανατολική πλευρά, που σε μεγάλο μέρος της είναι μεταγενέστερη και δεν έχει διασώσει ζωγραφική (σχ. 1). Από κει περνώντας στο νότιο τοίχο με την σκηνή της Γέννησης και περιτρέχοντας την ανώτερη ζώνη του κεντρικού πυρήνα κατέληγε στο βόρειο τοίχο του ιερού βήματος με τελευταία σκηνή την Πεντηκοστή. Στους τριγωνικούς χώρους πάνω από τα κιονόκρανα εικονίζονταν οι Ευαγγελιστές. Καμιά μορφή δεν διατηρείται σε καλή κατάσταση. Στα εσωράχια των τόξων των κοινοστοιχιών έχουν τοποθετηθεί προφίτες.

Από τις σκηνές του Δωδεκαόρτου έχουν διατηρηθεί η δεύτερη και η τρίτη σκηνή (Γέννηση, Υπαπαντή), η δέκατη (Εις Άδου κάθοδος) και δωδέκατη (Πεντηκοστή). Λείπει η Ανάληψη του Χριστού, που θα μπορούσε να κατέχει τον ανατολικό τοίχο πάνω από την κόγχη του Ιερού.

Από τη Γέννηση διατηρείται το δεξιό τμήμα της παράστασης με τη Θεοτόκο επί της κλίνης, το θείο βρέφος στα σπάργανα, το διαλογιζόμενο Ιωσήφ και το Λουτρό. Η νεανική μορφή που διακρίνεται αριστερά να προσέρχεται προς το Χριστό πρέπει να είναι ο πρώτος από τους μάγους. Από τα υπάρχοντα στοιχεία φαίνεται ότι πρόκειται για μια τυπική παράσταση Γέννησης (πίν. 1-4).

Από τη σκηνή της Υπαπαντής που ακολουθεί διατηρείται καλύτερα το αριστερό τμήμα με τον Ιωσήφ, την προφήτιδα Άννα και τη Θεοτόκο. Ο θεοδόχος Συμεών στο δεξιό μέρος δεν έχει διασωθεί (πίν. 5-6).

1. Ν.Κ.Μουτσόπουλος, *Οι εκκλησίες του Νομού Πέλλης*, Θεσσαλονίκη 1973, σ. 17, κκ. σ. 114, 115.

2. Η αποκάλυψη, καθαρισμός και συντήρηση των τοιχογραφιών έγινε από τους συντηρητές της 11ης Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων Κωνσταντίνο Καπετάνο και Νικόλαο Τζίμπουλα.

Η σκηνή της εις 'Αδου καθόδου του Χριστού έχει υποστεί πολύ μεγάλες φθορές. Πάνω διακρίνονται τα γνωστά στοιχεία της σύνθεσης με το Χριστό θριαμβευτή να πατά τις πύλες του 'Αδη και να έλκει στη ζωή τους πρωτόπλαστους. Η παράσταση ακολουθεί σε γενικές γραμμές το γνωστό σχήμα. Στο κάτω μέρος της σκηνής εικονίζεται ένα σπανιότατο επεισόδιο: μέσα στο σπήλαιο του 'Αδη δύο άγγελοι εικονίζονται τη στιγμή που έχουν καταβάλει το Σατανά. Ο ένας, δεξιά, τον κρατά από το γένη και τον πατά με το γόνατο στην κοιλιά· ο άλλος, αριστερά, τον έχει αρπάξει από τα μαλλιά και τον κτυπά με υψωμένο τσεκούρι ή σφυρί. Το επεισόδιο εξαρτάται από κείμενα, όπως ο "Λόγος του Επιφανίου Κύπρου στο Μεγάλο Σάββατο"³ ή το Ευαγγέλιο του Νικοδήμου⁴ (πίν. 7-8).

Η Πεντηκοστή που ακολουθεί είναι αρκετά κατεστραμμένη. Οι απόστολοι είναι χωρισμένοι σε δύο ομάδες τοποθετημένες δεξιά και αριστερά από καμάρα, μέσα στην οποία προβάλλει όρθια η προσωποποίηση του κόσμου. Είναι γεροντική μορφή με στέμμα και πολυτελή ενδυμασία. Αριστερά και δεξιά από το κεφάλι της ευρίσκεται η επιγραφή: ΑΙ ΦΥΛΑΙ/ΚΑΙ ΓΛΩΣΣΑΙ (πίν. 9-11).

Οι χώροι πάνω από τα κιονόκρανα, μιας και η εκκλησία δεν είναι τρουλαία, καταλαμβάνονται από τους ευαγγελιστές, που η διατήρησή τους δεν επιτρέπει την απεικόνισή τους. Από τους στηθαίους προφήτες των εσωραχίων της νότιας κίονοστοιχίας σώθηκε σε καλή κατάσταση ο Ιεζεκιήλ.

Παρά την αποσπασματική διατήρησή τους και τη μεγάλη φθορά που έχουν υποστεί, οι τοιχογραφίες διατηρούν στοιχεία που βοηθούν στη χρονολόγησή τους. Εκείνο που αμέσως μπορεί να διαπιστωθεί είναι το γεγονός ότι αυτές συνιστούν ένα έργο με εξαιρετικές αρετές: σωστές αναλογίες μορφών, πλαστική αντίληψη στην απόδοση σωμάτων και προσώπων, λιτότητα στη χρωματική κλίμακα και ευγένεια χρωμάτων. Τα χαρακτηριστικά αυτά τα συναντούμε σε σύνολα που έχουν εξάρτηση από μεγάλα καλλιτεχνικά κέντρα, όπως αυτό της Θεσσαλονίκης. Πιο χαρακτηριστικό στοιχείο είναι ο τρόπος φωτισμού του προσώπου στην τελική φάση με ψιμυθιές, λεπτές δηλαδή γραμμές λευκές που ξεκινούν από τον οφθαλμικό κανθό και απλώνονται στα ζυγωματικά ή και άλλα τονισμένα σημεία (μέτωπο, πηγούνι και γυμνά μέρη του σώματος). Ο τρόπος αυτός

3. J. Radovanović, "Jedinstvene predstave Vaskrsenja Hristovog u srpskom slikarstvu XIV veka", *Zograf* 8, Beograd 1977, 37-38· το ίδιο στο: *Ikonoграфска истраživanja srpskog slikarstva XIII i XIV veka*, Beograd 1988, σ. 89-103· A. Džurova, *Tomiočov Psaltir*, Sofija 1990, I, σ. 97 (αφ. 13), 101-102 (αφ. 34), σ. 118 (αφ. 103), II (f. 38^v, f. 107^v, f. 295^r πάνω).

4. Ευαγγέλιον Νικοδήμου, έκδ. C. Tischendorf, κεφ. VI: "... τότε ο βασιλεύς της δόξης κρατήσας ἐκ τῆς κορυφῆς τὸν ἀρχισατράπην Σατὰν καὶ παραδοὺς αὐτὸν τοῖς ἀγγέλοις εἶπε Σιδηροῖς καταδεσμήσατε τὰς χεῖρας καὶ τοὺς πόδας καὶ τὸν τράχηλον καὶ τὸ στόμα αὐτοῦ".

εκτέλεσης, που μελετήθηκε συστηματικά από τον Α. Ευγγόπουλο⁵, οδηγεί σε μια χρονολόγηση προς την τελευταία τριακονταετία του 14ου αιώνα. Η υψηλή ποιότητα της ζωγραφικής υποβάλλει τη σκέψη ότι οφείλεται σε καλλιτέχνη που γνωρίζει καλά τα κυρίαρχα ρεύματα της εποχής του, όπως αυτά διαμορφώνονται στα κέντρα της Κωνσταντινούπολης και της Θεσσαλονίκης. Είναι παρατηρημένο ότι η διασπορά των Θεσσαλονικέων ζωγράφων στο χώρο της Βαλκανικής παίρνει μεγαλύτερες διαστάσεις στα χρόνια που ακολουθούν τη μάχη της Μάριτσα (1371)⁶ και, ίσως και λίγο αργότερα, στα χρόνια της πεντάχρονης πολιορκίας της από τους Οθωμανούς (1382-1387).

Τί συμβαίνει στα Βοδενά την ίδια εποχή; Η πόλη και η ευρύτερη περιοχή της βρέθηκαν υπό σερβική διοίκηση από το φθινόπωρο του 1342 μέχρι το Μάρτιο του 1385 με εξαίρεση το μικρό διάστημα μηνών (φθινόπωρο 1350 και αρχή χειμώνα του 1350), όταν την ανακατέλαβε ο Ιωάννης Καντακουζηνός. Από τον Ιανουάριο του 1351 μέχρι το 1360 την πόλη κρατούσε ο Ραδοσλάβος Χλαπένος. Τότε η πόλη παραχωρήθηκε στον Θωμά Πρελιούμποβιτς και τη σύζυγό του Μαρία Αγγελίνα Δούκαινα Παλαιολογίνα. Ο Θωμάς ήταν γιος της δεύτερης συζύγου του, της καισάρισσας Ειρήνης, και του Πρελιούμπου και η Μαρία κόρη του αυτοκράτορα Συμεών-Σίνισα Παλαιολόγου και της Θωμαΐδας Παλαιολογίνας. Αυτοί κράτησαν την πόλη μέχρι το 1366/67, όταν ανέλαβαν τη διοίκηση των Ιωαννίνων. Έκτοτε η πόλη παραχωρείται από τον Χλαπένο στον γαμβρό του Νικόλαο Βαλδουίνο Παγάση, ο οποίος και την κράτησε μέχρι το καλοκαίρι ή το φθινόπωρο του 1385⁷. Η κτητορική δραστηριότητα των ηγεμόνων της περιοχής είναι γνωστή από μεταγενέστερα έγγραφα των αγιορειτικών αρχείων. Ο Ραδοσλάβος Χλαπένος είχε ανακαινίσει τη Μονή της Μεσσηνιαώτισσας στο νησάκι του βάλτου έξω από την 'Εδεσσα. Το μοναστήρι το δώρισε στη Μονή Αγίου Παύλου ο γαμβρός του Νικόλαος Παγάσης το Μάρτιο του 1385. Σημαντικό είναι ότι γνωρίζουμε και σειρά εκκλησιών εντός του κάστρου των Βοδενών (Άγιος Γεώργιος) και εκτός (Άγιος Δημήτριος, Παναγία Ελεούσα, Άσπρη εκκλησία), που ανήκαν στην περιουσία της μονής. Από τα κειμήλια του μοναστηριού έχει διασωθεί μόνο η εικόνα της Θεοτόκου Μεσσηνιαώτισσας στη Μονή του Αγίου Παύλου⁸. Ο Θωμάς και η Μαρία Παλαιολογίνα ίδρυσαν εκ βάθρων

5. Α. Ευγγόπουλος, *Σχεδιάσιμα ιστορίας της θρησκευτικής ζωγραφικής μετά την Άλωση*, Αθήνα 1957.

6. V.J. Djurić, "Solunsko poreklo resavskog živopisa", *ZRVI* 6 (1960) 111-128 του ίδιου, "Freske crkvice sv. Besrebrenika despota Jovana Uglješe u Vatopedu i njihov značaj za ispitivanje solunskog porekla resavskog živopisa", *ZRVI* 7 (1961) 125-138.

7. Την καλύτερη και πληρέστερη παρουσίαση της ιστορίας της 'Εδεσσας για την περίοδο αυτή βλ. στο G. Subotić, "Manastir Bogorodice Mesonisiotise", *ZRVI* 26 (1987) 125-171.

8. Στ. Πελεκανίδης-Μ. Χατζηδάκης, *Καστοριά*, Αθήνα 1984, 68, εικ. 2.

τη μονή της Παναγίας Γαβαλιώτισσας κατά το χρονικό διάστημα της παραμονής τους στην πόλη (1360-1366/67) σε κεντρικό σημείο (έν μέσω του τοιούτου άστεως) και σε γη που ανήκε στον προπάππο της πρωτοβεστιάρη Ανδρόνικη Άγγελου Παλαιολόγου. Το μοναστήρι με ολόκληρη την ακίνητη και κινητή περιουσία του δώρισαν οι κτήτορες το 1375 στη Μεγάλη Λαύρα⁹. Ιδιαίτερη σημασία για την πνευματική και καλλιτεχνική ζωή στα Βοδενά έχει η απαρίθμηση των κινητών αντικειμένων που πλούτιζαν τη μονή, πέρα από τον υπόλοιπο εσωτερικό διάκοσμο της εκκλησίας (τοιχογραφίες, γλυπτά, ξυλόγλυπτα κλπ): Εικόνες, απλές ή ψηφιδωτές με επένδυση ή όχι, λειψανοθήκες και λειτουργικά ασημένια σκεύη, εκκλησιαστικά χρυσοκέντητα, μεταξωτά απλά και ζωγραφισμένα και πλούσια συλλογή βιβλίων, περγαμηνών και χαρτών¹⁰.

Από την περίοδο του τελευταίου Σέρβου ηγεμόνα των Βοδενών Νικολάου Βαλδουίνου Παγιάση φαίνεται πως έχουν απομείνει μόνο δύο μνημεία: η επισκοπική εκκλησία, γνωστή ως Παλαιά Μητρόπολη, τρίκλιτη βασιλική αφιερωμένη στο Χριστό, Σοφία και Λόγο του Θεού¹¹ και η εκκλησία των Αποστόλων Πέτρου και Παύλου. Η τοπογραφία της μεσαιωνικής πόλης των Βοδενών είναι δυστυχώς άγνωστη εντελώς. Όταν πέρασε στα 1845 ο ρώσος σλαβολόγος Βίκτορ Γρίγορονιτς υπήρχαν στην πόλη πέντε εκκλησίες (η μητρόπολη-Κοίμηση της Θεοτόκου, οι άγιοι Ανάργυροι, η αγία Ελεούσα, η αγία Κυριακή και οι άγιοι Απόστολοι) και τέσσερα παρεκκλήσια (άγιος Νικόλαος, άγιος Ιωάννης ο Θεολόγος, Αρχάγγελος και αγία Παρασκευή)¹². Το παρεκκλήσι του Θεολόγου διατηρούσε στα 1898 υπολείμματα τοιχογραφιών και νεώτερη επιγραφή με την πληροφορία ότι η εκκλησία είχε ανεγερθεί στο έτος 7148 (1640) "διά συνδρομής κύρ Διαμαν-τή", αρχιερατεύοντος Διονυσίου και ανακαινισθεί στα 1863¹³. Τοιχογραφίες της ίδιας εποχής και ίσως του ίδιου ζωγράφου διατηρούσε και το παρεκκλήσι της Αγίας Κυριακής¹⁴. Η εκκλησία των αγίων Αναργύρων είχε ανακαινισθεί το 1843¹⁵.

9. N. Radošević-G.Subotić, "Bogorodica Gabalotisa u Vodenu", *ZRVI* 27-28 (1989) 217-230.

10. N. Radošević-G.Subotić, *ό.π.*, 230-263.

11. Για το θέμα βλ. Θ. Παπαζώτος, "Ο Θωμάς Πρελιούμποβιτς και η Μαρία Παλαιολογίνα κτήτορες του ναού της Παναγίας Γαβαλιώτισσας στα Βοδενά", *Κληρονομία* 13/B (1981) 509-516. Ευθ. Τσιγαρίδας, "Σχετικά με την ονομασία της παλιάς Μητροπόλεως της Έδεσσας", *Μακεδονικά*, 24 (1984) 257-260.

12. V. Grigorovič, *Očerk putešestvija po Evropejskoj Turciji*, Moskva 1877², σ. 93.

13. P.N. Miljukov, *Hristianskija drevnosti Zapadnoj Makedonii*, *IRAİK* IV/1, Sofija 1898, σ. 34.

14. P.N. Miljukov, *ό.π.*

15. J.Ivanov, *Balgarski starini iz Makedonija*, Sofija 1931². 178. T.K. Καράντζαλης-Δ.Β. Γόνης, *Κώδιξ της άλληλογραφίας του Βοδενών Άγαθαγγέλου, Άγώνες του Άγαθαγγέλου κα-*

Η τοπογραφία των βυζαντινών Βοδενών παρουσιάζει πολλά προβλήματα. Είναι εντελώς άγνωστη η μορφή της μεσοβυζαντινής και υστεροβυζαντινής οχύρωσης της πόλης, καθώς και η έκτασή της. Η βασική αιτία της άγνοιάς μας αυτής φαίνεται ότι είναι η βιβλική καταστροφή που έζησε η πόλη από σεισμό και κατακλυσμό της από τα νερά τον Οκτώβριο του 1395. Για την καταστροφή μιλούν δύο ελληνικά βραχεία χρονικά: "Όταν έγινεν ό σεισμός ό μέγας και έχάλασαν και έβυθίσθησαν τά Βοδενά έτους ,ς λ δ' "16 και "Έτους ,ς λ δ' έγινε σεισμός και έχάλασαν τά Βοδενά"¹⁷.

Οι πληροφορίες για το χαλασμό των Βοδενών ολοκληρώνονται από ένα παλαιορωσικό χρονικό: "Κατά τό έτος 6904 (=1395) Όκτώβριο μήνα σείσθηκε σφοδρά ή γή στό Άγιον Όρος και στα γύρω μέρη και έπεσαν και κάποια τμήματα τών τειχών τής Θεσσαλονίκης. Στην ίδια επίσης περιοχή ύπάρχει ή πόλη Βοδενά - ή καλύτερα ύπήρχε - και χώθηκε στή γή από τό σεισμό. Κοντά στην πόλη αυτή ύπήρχε λίμνη, που ξεχύθηκε στό μέρος όπου ήταν ή πόλη και τό γέμισε δλόκληρο μέ νερό. Και πάλι κλονίσθηκε ή γή στις 30 του Νοέμβρη μήνα, καθώς και στις 13 (του Δεκέμβρη) και στις 7 του Γενάρη την είκοστή ώρα τής νύκτας και στις 1 Ιουνίου στις 2 ή ώρα τή νύκτα και στις 6 Αυγούστου 1 ή ώρα τή νύκτα, και έδώ σταμάτησαν"¹⁸. Οι τρεις τελευταίοι σεισμοί μπαίνουν πλέον στην επόμενη χρονιά, στα 1396. Το ερώτημα είναι εάν έμεινε και κάτι όρθιο μετά τη μεγάλη αυτή καταστροφή. Αυτός είναι ο λόγος που δεν έμειναν πουθενά εμφανή ίχνη της βυζαντινής οχύρωσης¹⁹. Η καταστροφή είχε λάβει τέτοιες διαστάσεις και τα νερά που μέχρι τότε σχημάτιζαν λίμνη μπροστά στα τείχη, σύμφωνα με την περιγραφή του Καντακουζηνού²⁰, βρήκαν άλλες πορείες ροής. Τα πιο γερά κτήρια της πόλης και ανάμεσά τους η παλαιά Μητρόπολη και ο ναός των αποστόλων Πέτρου και Παύλου, έμειναν όρθια και επισκευάσθησαν, χωρίς να αποκτήσουν ποτέ την πρώτη τους αίγλη.

Ο ακριβής χρόνος της οθωμανικής κατάκτησης της Έδεσσας δεν είναι γνωστός. Συνδέονταν κυρίως με τις κατακτήσεις του Εβρενός Μπέη γύρω στα

τά του Βουλγαρισμού (1870-1871), Θεσσαλονίκη 1974, σ. 44, σημ. 3, 52, 53, 96, 97 σημ. 1. Η εκκλησία κάηκε στην πυρκαγιά του Ιανουαρίου 1943.

16. P. Schreiner, *Die Byzantinischen Kleinchroniken*, III, σ 151.

17. P. Schreiner, *ό.π.*, I, σ. 530.

18. S.V. Arsen'ev, "Hoždenie Ignatija Smoljanina", *Pravoslavnyi Palestinski Sbornik*, IV, vgr. 3, S.-Peterburg 1887, σ. 30. Η μετάφραση του κειμένου έγινε απευθείας από το παλαιορωσικό κείμενο. Μετάφραση του κειμένου στο ιδίωμα των Σκοπίων βλ. A. Matkovski, *Makedonija vo delata na stranskite Patopisi*, 1371-1777, Skopje 1991, σ. 40.

19. Τα μοναδικά ίχνη οχύρωσης βρέθηκαν πρόσφατα κατά μήκος της οδού Μ. Αλεξάνδρου σε εκσκαφή δύο οικοπέδων. Το εύρημα θα ανακοινωθεί σε ξεχωριστή εργασία.

20. *Vizantijski izvori za istoriju naroda Jugoslavije*, VI, Beograd 1986, σ. 508-511 (μετάφραση και σχόλια: S. Ćirković-B. Ferjančić).

1389²¹ και πρόσφατα συνδέθηκε με την αποχώρηση του τελευταίου χριστιανού ηγεμόνα της, του Νικόλαου Βαλδουίνου Παγάση, το καλοκαίρι ή το φθινόπωρο του 1385²². Η τελευταία αυτή χρονολογία αποτελεί *terminus ante quem* για τη χρονολόγηση των τοιχογραφιών της εκκλησίας των αποστόλων Πέτρου και Παύλου. Συμπερασματικά μπορούμε να πούμε ότι οι τοιχογραφίες που παρουσιάσαμε χρονολογούνται στη δεκαπενταετία 1370-1385 και συνιστούν ένα από τα τελευταία έργα των εργαστηρίων της Θεσσαλονίκης.

† ΣΩΤΗΡΙΟΣ Κ. ΚΙΣΣΑΣ

ΟΙ ΙΕΡΟΙ ΝΑΟΙ ΤΗΣ ΑΓΙΑΣ ΣΟΦΙΑΣ ΚΑΙ ΠΑΝΑΓΙΑΣ
ΤΗΣ ΓΑΒΑΛΙΩΤΙΣΣΗΣ ΣΤΗΝ ΕΔΕΣΣΑ.
Ιστορική συμβολή και συγκριτική θεώρηση¹

Πρόλογος

Προς τα τέλη του 14ου μ.Χ. αιώνα, στην Έδεσσα, υπάρχουν οι παρακάτω δύο ιεροί ναοί:

A. Ο ιερός ναός της Αγίας Σοφίας (Κοίμησις της Θεοτόκου ή Παλιά Μητρόπολη).

B. Ο ιερός ναός (της Ιεράς Μονής) της Παναγίας της Γαβαλιωτίσσης.

Το έτος 1981, ο αρχαιολόγος Θανάσης Παπαζώτος σε μελέτη του, σχετική με τον ιερό ναό της Παναγίας της Γαβαλιωτίσσης², η οποία στηρίζεται σε “*έκδοτήριοιον γράμμα*” (ή “*έκδοτήριοιον έγγραφον*”)³, του έτους 1375, με το οποίο οι κτήτορες του ιερού αυτού ναού “*δεσπότης*” Θωμάς Κομνηνός Πρεάλυμπος ή Πρεάλυμπος ή Πρελιούμποβιτς (1342-23 Δεκεμβρίου 1385) και η σύζυγός του “*βασίλισσα*” Μαρία Αγγελίνα Δούκαινα Παλαιολογίνα (1351-28 Δεκεμβρίου 1394) τον αφιερώνουν στην Ιερά Μονή Μεγίστης Λαύρας του Αγίου Όρους, βγάζει το συμπέρασμα ότι ο ιερός αυτός ναός ταυτίζεται με τον ιερό ναό της Κοιμήσεως της Θεοτόκου (Παλιά Μητρόπολη, Αγία Σοφία)⁴.

Την γνώμη του αυτήν ο Θαν. Παπαζώτος την στηρίζει στα εξής:

1. Στο παραπάνω “*έκδοτήριοιον γράμμα*”, στο οποίο σχετικά με τον ιερό αυτό ναό, ανάμεσα στα άλλα, τονίζονται:

α. “*(...) αὐθεντευόντων ἡμ(ῶν) τὴν τοπαρχίαν πᾶσαν κ(αί) τοῦ θεοφρουρήτου κάστρου τ(ῶν) Βοδενῶν, ναὸν ἐν μέσῳ τοῦ τοιούτου ἄστεος ἐξ αὐτ(ῶν) τῶν βᾶθρων ἀνεγήραμεν, ὡς ὁρᾶται μέχρι τῆς σήμ(ε)ρ(ον), εἰς ὄνομα τῆς*

1. Η εργασία αυτή είναι σύντομη περίληψη μιας ευρύτερης μελέτης, σχετικής με το θέμα αυτό, αλλά, λόγω του περιορισμένου χώρου, δεν είναι δυνατόν εδώ να επεκταθούμε περισσότερο. Επίσης δεν συμπεριλαμβάνεται, για τον ίδιο λόγο, και όλη η σχετική με τους αναφερόμενους ναούς βιβλιογραφία, αλλά μόνο όση είναι, κατά το δυνατόν, απαραίτητη.

2. Θ. Παπαζώτου, “Ο Θωμάς Πρελιούμποβιτς και η Μαρία Παλαιολογίνα κτήτορες του ναού της Παναγίας Γαβαλιωτίσσης στα Βοδενά”, *Κληρονομία*, τ. 13, τεύχ. Β', (1981) 509-516. Για τον Θωμά και την Μαρία βλ. ενδεικτικά: Ανδρ. Μουστοξύδου, “Ιστορικόν Κομνηνού μοναχού και Πρόκλου μοναχού, *Ελληνομνήμων*, 8 (1845), 505 κ.ε., Κ. Γ. Σταλίδη, *Η Έδεσσα στα χρόνια της Τουρκοκρατίας. 14ος αι. - 1912*, τ. 1, Έδεσσα 1988, σ. 87-92, όπου και σχετική βιβλιογραφία, D. M. Nicol, *Το Δεσποτάτο της Ηπείρου 1267-1479*, Αθήνα 1991, σ. 201-219, όπου και σχετική βιβλιογραφία.

3. P. Lemerle, A. Guillou, N. Svoronos, D. Papachryssanthou, *Actes de Lavra III*, Paris, 1979, No. 146, σ. 100-104, No. 147, σ. 105-107.

4. Παπαζώτου, “Ο Θωμάς”, σ. 516.

21. V. Kravari, *Villes et villages de Macédoine Occidentale*, Paris 1989, σ. 56, 68.

22. G. Subotić, *ό.π.*, σ. 167-168.